

УДК 159.923.2:[316.3:39](045)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-11\(29\)-484-492](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-11(29)-484-492)

Карнаух Леся Петрівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки розвитку дитини, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, вул. Садова, 28, м. Умань, 20300, тел.: (047) 443-45-33, <https://orcid.org/0000-0001-7084-2973>

ОСНОВНІ СМИСЛОВІ КОНСТРУКТИ ОБРАЗУ ДЕРЖАВИ В КОНТЕКСТІ ЕТНІЧНОГО ОБРАЗУ «Я»/«ІНШИЙ»

Анотація. Складні й суперечливі умови життєдіяльності особистості в умовах становлення сучасної українського суспільства потребують суттєвого переосмислення поняття «держава». Глибоке вивчення етнічного образу держави не втрачає своєї значущості і сьогодні, адже ці знання можуть сприяти глибшому осмисленню проблеми становлення української держави на сучасному етапі суспільного розвитку України. Проблема ідентифікації є ключовою для формування та збереження нації, адже від розуміння того ким ми є і чим відрізняємось від інших залежить успішне життя держави. В той час як ігнорування цього питання, криза самовизначення сприяє розмиванню національного «Я» та неминучого поглинання «Іншим». Доречним у контексті нашої статті є дослідження національної ідентичності, що виявляється в усвідомленні людиною власної належності до певної національної групи, що має назву, територію, культуру, мову, економіку, спільні міфи, історичну пам'ять, юридичні права та обов'язки. Особливості соціокультурного розвитку суспільства відображаються у зміні змісту мети, функцій, ціннісних орієнтирів і механізмів функціонування держави. Для розкриття сутності цієї дефініції в статті проаналізовано зміст таких корелюючих понять як «образ держави», «етнічна ідентичність», «етнічне «Я», «етнічна самосвідомість», що допоможуть зрозуміти процес диференціації представників етносу (держави) на «Я»/«Інші» або «Свої»/«Чужі».

Дослідження означеної проблеми можуть бути корисними як для відтворення українського минулого, так і для осмислення цього історичного досвіду розвитку держави сьогодні в умовах війни.

Ключові слова: держава, образ-я, національна ідентичність, етнічна самосвідомість.

Karnaukh Lesia Petrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy of Child Development of Pavlo Tychyna, Uman State Pedagogical University, Sadova St., 28, Uman, 20300, tel.: (047) 443-45-33, <https://orcid.org/0000-0001-7084-2973>

MAIN CONCEPTUAL CONSTRUCTS OF THE IMAGE OF THE STATE IN THE CONTEXT OF THE ETHNIC IMAGE «SELF»/ «OTHER»

Abstract. Complex and contradictory conditions of the personality's life in the conditions of the formation of modern Ukrainian society require a significant rethinking of the concept of «state». A deep study of the ethnic image of the state does not lose its significance even today, because this knowledge can contribute to a deeper understanding of the problem of the formation of the Ukrainian state at the current stage of Ukraine's social development. The problem of identification is a key one to the formation and preservation of the nation, because the successful life of the state depends on understanding who we are and how we differ from others. While ignoring this issue, the crisis of self-determination contributes to the blurring of the national «Self» and the inevitable absorption by the «Other». The study of national identity, which is manifested in a person's awareness of his own belonging to a certain national group, which has a name, territory, culture, language, economy, common myths, historical memory, legal rights and obligations is relevant in the context of our article. The peculiarities of the social-and-cultural development of society are reflected in the change in the content of the purpose, functions, value orientations and mechanisms of the state functioning. To reveal the essence of this definition, the content of such correlating concepts as «image of the state», «ethnic identity», «ethnic «self», «ethnic self-consciousness», which will help to understand the process of differentiation of representatives of the ethnic group (state) into «Self»/ «Others» or «Our» / «Strangers» was analyzed in the article.

Studies of the specified problem can be useful both for the reproduction of the Ukrainian past and for the understanding of this historical experience of the development of the state today in the conditions of war.

Keywords: state, self-image, national identity, ethnic self-awareness.

Постановка проблеми. Актуальність проведеного дослідження зумовлена потребою з'ясувати, як формується образ держави та етнічна ідентичність, які виклики постають перед національним «Я» та що їм можна протиставити. При цьому вважаємо за необхідне дослідити яким чином конструктивні та негативні національні міфи та сценарії впливають на подальший рух історії та його оцінку. Тому окремої уваги заслуговує проблема етнічної ідентичності, як результату ототожнення особистості з цим етносом і відособлення від інших, осмислення особливостей образу свого «Я», яке є не лише відмінним від «Іншого», але й дає змогу розрізняти подібних «Своїх» від ворожих «Чужих».

Віддаючи належне сучасним дослідженням у сфері означеної проблеми, вважаємо за необхідне зупинитися на етнопсихологічному аналізі поглядів науковців щодо образу держави. Таке дослідження дасть змогу глибше

усвідомити сучасний стан проблеми державотворення в сучасних умовах розвитку суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У власних доробках вчені намагалися розкрити значення, роль особистості в державі та дослідити образ етносу та місце в ньому людини крізь призму досвіду і суб'єктивного світобачення.

Це питання досліджували науковці: І. Дідук, Дж. Келлі, О. Савицька, Е. Сміт, С. Позняк, Н. Хазратова, О. Щурко та ін.

Мета статті – проаналізувати зміст і сутність образу держави в контексті етнічного образу «я»/«інший».

Виклад основного матеріалу. Для глибшого розуміння поняття «образ держави» слід звернутися до джерел, які трактують це поняття. Метою такого аналізу є пошук оптимальних концептуальних положень, інтерпретацій цієї дефініції в річищі нашого дослідження.

Різні напрями досліджень розглядають цю категорію під певним кутом зору. Зокрема, образ держави трактується як історично сформований комплекс об'єктивних взаємопов'язаних між собою характеристик державної системи (економічних, географічних, національних, культурних, демографічних).

Отже, образ держави створює специфічну психологічну єдність суспільства (народу) у межах певної території. Тобто вчинки особистості визначаються етнічними стереотипами свідомості та поведінки, соціально-політичними та юридичними нормами, релігійними й морально-етичними доктринами, що прийняті в державі [1, с. 63]

Звернімося до психологічного трактування образу держави. Своєрідно трактує образ держави дослідник С. Позняк. До системи уявлень про державу він включає три смисли, а саме: суспільство, регламентоване нормами і правами, уряд як множину органів адміністрування та територію.

На думку психолога, ознакою демократичної політичної культури є формування уявлення про розрізнення, а не цілковиту тотожність суспільства і держави [2, с. 145].

Таким чином образ держави розкривається через систему знань, уявлень та ставлень особистості до інституту держави, що акумулює в собі весь спектр взаємодії громадянина та соціальної організації. Дослідник Дж. Келлі пропонував представляти системоутворюючі смисли взаємодії громадянина та держави як смислові конструкти – особливий суб'єктивний засіб, створений самою людиною, перевірений нею на практиці, який допомагає їй сприймати і розуміти дійсність, прогнозувати і оцінювати події [3].

Так Н. Хазратова зазначає, що образ держави характеризується такою властивістю як системність: основні, визначальні риси держави сприймаються членами держави як сталі, незмінні одиниці. Цей образ – це досить стійкі, систематизовані та динамічні уявлення, котрі проявляються в політиці, економіці, історії і культурі певної держави. Образ держави включає набір символів і соціальних уявлень про її місце у світі.

Н. Хазратова презентує образ держави як складне багаторівневе утворення, репрезентоване як у свідомому та несвідомому у вигляді певних перцептивних характеристик (риси держави, що сприймаються, атрибутуються) [4, с. 7].

Основними конструктами образу держави є: етнічно-міфологічні, світоглядні, суспільно-політичні, правові та моральні складові. Вони складають базовий зміст поняття та є складним переплетеним набором настанов та орієнтацій. Така психологічна природа образу держави дає змогу реалізовувати важливі суспільні функції.

Дослідження Н. Хазратової виявили, що сприймання людиною образу держави здійснюється крізь призму задоволення чи незадоволення соціально-психологічних потреб у взаєминах з державою, а саме: потреби в соціальній самореалізації особистості, безпеці та існування організаційної структури. Тобто можна зробити висновок, що громадяни, які задоволені різними сферами життя та почуваються комфортно, мають позитивніші уявлення про державу [4, с. 13].

Своєрідні погляди образу держави представляє О. Щурко, яка виявила такі функціональні аспекти образу держави: відображення в свідомості людей, уявлення про державу на емоційно-чуттєвому рівні; розуміння, судження, умовиводи на раціонально-мисленнєвому рівні; діяльність, мова, символи та інша знакова система [5, с. 411].

Дослідниця виокремила первинні і вторинні чинники формування образу держави. До матеріальних (первинних) чинників належать: територія, природне середовище, історичне минуле. Це об'єктивні чинники, що виявляються незалежно від політичної ситуації в країні та волі людей.

Другу групу чинників, що характеризуються суб'єктивністю складають: історична пам'ять, архетипи, ментальність, міфи, національний характер, національна ідентичність як самоусвідомлення нацією своєї самобутності та значущості своєї ролі в історії, духовна культура, цінності народу.

Саме внутрішні чинники становлять ідентифікаційну основу образу держави [6, с. 413].

Е.Сміт виокремив внутрішні та зовнішні функції держави. До зовнішніх функцій науковець відносить територіальну (окреслення соціального простору, демаркація історичної території, розміщення спільноти у просторі й часі); економічну (територіальний і людський ресурс, визначення поділу праці, пересування товарів та робочої сили, розподіл ресурсів між членами нації у межах держави); політичну (запровадження юридичними інституціями єдиних юридичних прав та обов'язків, забезпечення громадського порядку та солідарності).

Внутрішніми функціями є згуртування членів спільноти як «людей однієї національності» і «громадян»; розвиток соціальних зв'язків між індивідами та класами; створення набору спільних вартостей, символів і

традицій, які базуються на спільній культурній спадщині та культурній спорідненості [6, с. 24].

Варто зазначити, що у представлених образах держави сучасного дослідника І. Дідука переважають умовно-динамічні смислові конструкти, а не ті, які є умовно-статистичними (незмінні – територія, мова, національна ідея, культурна спадщина). Це дозволяє говорити про процес творення у свідомості сучасного покоління нового бачення ролі держави.

Таким чином образ держави у його баченні представлено, по-перше, через конструкти економічного розвитку, по-друге, територіального розташування, по-третє, конструкти правового регулювання відносин (права особи, рівність всіх перед законом, соціальний захист). У конфігурацію образу також включено конструкти «єдиної мови» та «національності» [1, с. 67].

Отже, образ держави є знаково-символічною моделлю, що складається з етнічно-міфологічних, світоглядних, суспільно-політичних, правових та моральних конструктивів; створення набору спільних вартостей, символів і традицій, які базуються на спільній культурній спадщині та культурній спорідненості.

З етнопсихологічної точки зору сприймання людиною образу держави здійснюється крізь призму задоволення чи незадоволення соціально-психологічних потреб у взаєминах з державою. Існує зв'язок між базовими позитивними/негативними потребами особистості та позитивними/негативними параметрами образу держави.

Людина вивчає себе не лише за допомогою прямих самосприймань. Багато в чому індивід пізнає себе опосередковано, тобто за допомогою інших людей, досить часто представників свого етносу (держави), сприймаючи їх реакції на власну поведінку. Аналізуючи думки і оцінки інших людей про себе, індивід формує різноманітні уявлення про власне «Я». Така диференціація образу «Я» /«Інші» формується в умовах взаємодії людини в соціумі (етносі, державі).

В межах нашого дослідження доцільно розглянути такі поняття як «етнічне «Я», «етнічна самосвідомість», «етнічна ідентичність», що допоможуть зрозуміти процес диференціації представників етносу (держави) на «Я»/«Інші» або «Свої»/«Чужі».

Звернімося до досліджень етнопсихологів О. Савицької, Л. Співака [7, с. 74], які розглядають проблему етнічного «Я». За їхніми переконаннями «уявлення особистості про себе як про представника якої-небудь етнічної групи (держави) належить до когнітивної складової «Я-концепції» – «Я-образу». «Етнічне «Я» – це уявлення людини про власну етнічну належність. Воно розвивається в результаті самоідентифікації з певним етносом. У групі (етносі) з'являються спільні для всіх учасників психічні явища: почуття взаємозв'язку і належності до групи, ідентифікація з групою та почуття «ми». Кожний індивід вважає себе членом етносу (держави).

Етнічна самосвідомість виступає як цілісна система уявлень про себе, що тісно пов'язана із сформованим у індивіда образом власного етносу (держави). Людина може охарактеризувати свою етнічну спільність, її походження, мову, культуру, психологічні риси, а також власне місце в групі (етносі, державі). Етнічне «Я» чи етнічний «Я-образ» є складовою етнічної самосвідомості. Однією із функцій етнічної самосвідомості є протиставлення себе іншим етносам з метою запобігання експансії.

Важливим механізмом формування національної самосвідомості виступає етнічна ідентифікація і як результат – етнічна ідентичність [7, с. 77].

Етнічна ідентичність – це результат ототожнення особистості з цим етносом і відособлення від інших етносів, осмислення особливості власного образу, свого «Я», яке є не лише відмінним від «Іншого», але й дає змогу розрізнити подібних «Своїх» та ворожих «Чужих» [7, с. 74].

Для пояснення механізмів диференціації соціальної групи на «Своїх» чи «Чужих» або «Я»/«Інші» слід звернутися до твердження про те, що за рахунок пізнання «Іншого», «Я» отримує визнання себе.

В своєму дослідженні ми розглянемо цю проблему в межах чотирьох підходів: етнографічний, психологічний, підхід континентальної філософії та «східний екскурс».

Етнографічний підхід. Вихідним положенням цього підходу є теорія Еміля Дюркгейма, згідно якої інтеграція особистості у «внутрішню групу» веде до відокремлення її від «зовнішньої групи», що призводить до формування ідентичності. Ф. Барт сфокусував свою увагу на тому, що етнічні групи об'єднуються шляхом підтримки кордонів, що відокремлюють своїх від «Інших». Тобто він запропонував розглядати стосунки «Я»/«Інший», починаючи з розмежувальних маркерів, які він назвав «діакритиками». До них, таких ключових маркерів етнічних кордонів, Ф. Барт відносить мову, історію, релігію, культуру. Зокрема такими діакритиками, наприклад, у балтійських країнах стали пісенні фестивалі, які виокремлюють ці народи серед «Інших» [8, с. 30]. Для пояснення чи тлумачення минулого (історичних подій, фактів, діяльності видатних постатей в історії народу) створюються сучасні міфи, які покликані згуртувати націю, «створити» ознаки (образ) народу, які б дали змогу ідентифікувати його серед «Інших» [8].

Психологічний підхід. Відповідно цього підходу, що послуговується положеннями соціальної психології, результатом процесу самокатегоризації особистості є виокремлення рис схожості між «Я» і членами своєї групи (групового прототипу) та відокремлення від іншої групи.

Окремої уваги заслуговує психоаналітичний підхід. Енн Нортон трактує формування ідентичності як спосіб подолання і компенсації своєї недосконалості та комплексів, що проявляється в бажанні влади над іншими. Нортон вважає, що здатність відокремлювати себе від «Іншого» і уподібнювати себе зі «Своїми» пов'язана з однаковою тілесною організацією.

Зокрема вона вказує: «Схожість розуму визначається схожістю психологічної конституції; всі люди мають однакові тіла, відтак і подібну здатність до суджень, однакові емоції і бажання. При цьому вона заперечує роль політики і мови в формуванні ідентичності [8, с. 34].

Підхід континентальної філософії. З позиції Чальза Тейлора особистість повинна стверджувати себе, рухаючись до свого ідеалу, повноцінної мети, беручи до уваги героїчний сценарій свого народу.

В історії кожного народу є події, з якими він схильний ототожнювати себе і свою долю, найчастіше вони пов'язані з періодом формування державності, з війнами чи катастрофами, які довелося пережити народові, тобто з переломними знаковими подіями у його історії. Міфологізація минулого дає змогу народові «побачити» своє місце у світі, пояснити особливості культури та ментальності, створити ідентифікаційний патерн масової свідомості, осмислити особливості власного образу, свого «Я», яке є не лише відмінним від «Іншого», але й дає змогу розрізнити подібних «Своїх» та ворожих «Чужих» [1, с. 65].

Східний екскурс. Відповідно до позицій прибічників цього підходу «Чужі» відіграють важливу роль в формуванні колективної ідентичності.

Карл Шмітт стверджував, що держава визначає себе як одиницю, яка відрізняє суспільних ворогів від друзів.

Левінас усвідомлено звертається до сучасної держави. «Дуже важливо знати, що політичний порядок створює умови для відповідальності людини або ж просто обмежує її звіриний інстинкт. Тому треба зрозуміти, що ми існуємо задля держави, суспільства, закону» [8, с. 49]. Відпочинок, безпека, демократія – це привілеї, які надає держава для свого громадянина. Тобто держава представляє собою надзвичайне загальнолюдське досягнення в житті народів.

Інших поглядів дотримувався Майкл Дж. Шапіро, який вважав, що міжнародна політика загалом займається створенням «Іншого», і це стосується також проблеми війни і миру.

Кемпбелл детально розглядає як зовнішня політика, головним завданням якої є збереження кордонів, стає основою формування ідентичності та згуртування етносу. «В цьому плані, – наголошував Кемпбелл – «холодна війна повинна трактуватися як дисциплінарна стратегія, яка є глобальною за масштабом, але національною за своїм планом» [8, с. 54].

Більше того, Кемпбелл доводить, що пошук «Іншого» може відбуватися і в межах однієї держави. Він переконує, що чітка лінія між «Своїми» і «Чужими» проведена всередині держави і за межами неї з позиції диференціації на «Чужих» і «Своїх». [8, с. 56].

Отже відокремлення «Я» від «Інших» здійснюється шляхом створення соціальних кордонів, диференціації за певною ознакою, що призводить до інтеграції суспільства в межах держави. Тобто інтеграція особистості у

«внутрішню групу» веде до відокремлення її від «зовнішньої групи», що призводить до формування ідентичності.

Глибоке вивчення етнопсихологічного аналізу образу держави не втрачає своєї значущості і сьогодні, знання якого дало змогу глибше осмислити цю проблему на сучасному етапі суспільного розвитку України.

Ми проаналізували дефініцію «образ держави» в доробках сучасних науковців (І. Дідук, Дж. Келлі, О. Савицької, Е. Сміт, С. Позняк, Н. Хазратової, О. Щурко). Під образом держави ми розуміємо історично сформований комплекс об'єктивних взаємопов'язаних між собою характеристик державної системи. Сприймання людиною образу держави здійснюється крізь призму задоволення чи незадоволення соціально-психологічних потреб у взаєминах з державою, а саме: потреби в соціальній самореалізації особистості, безпеці та існування організаційної структури.

Окрім того ми схарактеризували етнічний образ – «Я»/«Інший» як концепт осмислення дійсності в розрізі різних підходів досліджень: етнографічного, психологічного, континентальної філософії, східного екскурсу.

Відповідно до етнографічного підходу інтеграція особистості у «внутрішню групу» веде до відокремлення її від «зовнішньої групи», що призводить до формування ідентичності. Етнічні групи об'єднуються шляхом підтримки кордонів, що відокремлюють своїх від «Інших» за допомогою розмежувальних маркерів (діакритиків). До таких ключових маркерів етнічних кордонів відносяться мова, історія, релігія, культура.

Психологічний підхід трактує формування ідентичності як спосіб подолання і компенсації своєї недосконалості та комплексів, що проявляється в бажанні влади над іншими.

Підхід континентальної філософії послуговується положенням про те, що особистість повинна стверджувати себе, рухаючись до свого ідеалу, повноцінної мети, беручи до уваги героїчний сценарій свого народу

Відповідно до позицій прибічників східного екскурсу «Чужі» відіграють важливу роль в формуванні колективної ідентичності, і саме держава визначає себе як одиницю, яка відрізняє своїх від чужих.

Література:

1. Дідук І.А. Основні смислові конструкти образу держави у політичній картині світу студентської молоді. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014 №2 (23). С. 61-67.
2. Позняк С. І. Соціальні уявлення про громадянськість в структурі громадянської компетентності учнівської молоді. Соціальні уявлення молоді: особливості та шляхи формування. Колективна монографія. // За ред. І. В. Жадан. К. 2007. С. 145-181.
3. Келлі. Дж. Теория личностных конструктов [Електронний ресурс] Режим доступу до статті: <http://dan.kiev.ua/2010/10/15/teoriya-lichnostnyihkonstruktov-chast-1-individualnost/>.
4. Хазратова Н. Типологічна модель індивідуально-психологічного образу держави. *Соціальна психологія*. 2004 . № 4 (6) С. 3-13.

5. Щурко О. М. Архетип, стереотип і міф в міжнародному образі держави. Гілея: науковий вісник. 2016. №115. С. 411-414.

6. Сміт Е. Національна ідентичність // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.e-reading.ws/book.php?book=1011251>.

7. Савицька О. В., Співак Л. М. Етнопсихологія : Навч. посібн. К. : Каравела, 2002. 263 с.

8. Нойманн И. Використання «Іншого» : Образи Сходу в формуванні європейських ідентичностей / Пер. с англ. В.Г. Литвинова и І.А. Пильщикова. К. : Каравела, 2004. 336 с.

References:

1. Diduk, I.A. (2014). Osnovni smyslovi konstrukty obrazu derzhavy u politychnii kartyni svitu studentskoi molodi [The main conceptual constructs of the image of the state in the political picture of the world of student youth]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky - Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*, 2 (23), 61-67 [in Ukrainian].

2. Pozniak, S.I. (2007). *Sotsialni uivlennia pro hromadianskist v strukturii hromadianskoi kompetentnosti uchnivskoi molodi. Sotsialni uivlennia molodi: osoblyvosti ta shliakhy formuvannia. [Social ideas about civic consciousness in the structure of civic competence of student youth. Social ideas of young people: features and ways of formation]*. I.V. Zhadan (Ed.). Kyiv [in Ukrainian].

3. Kelly, G. *Teoriya lichnostnykh konstruktov [Personal construct theory]*. (n.d.) Retrieved from <http://dan.kiev.ua/2010/10/15/teoriya-lichnostnykhkonstruktov-chast-1-individualnost/> [in Russian].

4. Khazratova, N. (2004). Typolohichna model indyvidualno-psykholohichnoho obrazu derzhavy. [Typological model of the individual and psychological image of the state]. *Sotsialna psykholohiia - Social Psychology*, 4 (6), 3-13 [in Ukrainian].

5. Shchurko, O.M. (2016). Arkhetyp, stereotyp i mif v mizhnarodnomu obrazii derzhavy [Archetype, stereotype and myth in the international image of the state]. *Gileia: naukovyi visnyk - Gileia: Scientific Bulletin*, 115, 411-414 [in Ukrainian].

6. Smith, E. *Natsionalna identychnist [National identity]* (n.d.) Retrieved from <http://www.e-reading.ws/book.php?book=1011251>. [in Ukrainian].

7. Savytska, O.V. & Spivak, L.M. (2002). *Etnopsykholohia [Ethnopsychology]*. К.: Karavela [in Ukrainian].

8. Neumann, I. (2004). *Vykorystannia «Inshoho» : Obrazy Skhodu v formuvanni yevropeiskykh identychnosti [Use of the “Other” : Images of the East in the formation of European identities]*. (V.H. Lytvynov & I.A. Pylshchikov, Trans). К.: Karavela [in Ukrainian].